

OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA SAVUNMA SİSTEMİ OLARAK TABYA MİMARİSİ

Dr. Osman ÜLKÜ*

ÖZET

*Bu çalışmada, Osmanlı İmparatorluğu mimarisinde, önemli bir yere sahip askeri yapılardan “**tabyalı tahkimatlar**” incelenmiştir. Bu inceleme yapılırken önce Osmanlı savunma sistemleri ile ilgili kısa bir bilgi verilmiş, daha sonra tabya terimi açıklanmıştır. Tabyalı tahkimatın tanıtımı, ortaya çıkışı ve gelişimiyle beraber inşa edilmiş amaçları ve Türk topraklarında bulunan **Osmanlı Tabyalarının** inşaatı, plan ve mimari özellikleri hakkında genel bir değerlendirme yapılmıştır.*

Anahtar Kelimeler: Askeri mimari, tabya, savunma sistemleri, tabyalı tahkimat.

ABSTRACT

Architectural Bastion Fortification as a Defence System in The Ottoman Empire

*In this work, “**The Bastion fortifications**” important in Ottoman Military architectural were examined. Before this study, it was given a brief knowledge about defence systems of otoman, then it was explained bastion word. Afterwards, it was made a general analysis about otoman bastion fortification in otoman Empires with introduction of bastion fortification, its birth, its development and the aims of its construction.*

Key Words: Military Architectural, bastion, defence systems, With bastion fortifications

Osmanlı İmparatorluğunda Savunma Sistemleri: Osmanlı İmparatorluğu'nda toprakların gerçek savunma sistemini, çok büyük olmayan ve genellikle kent dışında bulunan kale yapıları oluşturmaktaydı. Bu kalelerin hemen

* Atatürk Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, İslam Tarihi ve Sanatları Bölümü, Öğretim Elemanı.
(e-posta: Ottoman_orhun@hotmail.com).

hepsi de 16. yüzyıldan önceki dönemlere ait olup, 17-19. yüzyıllarda bu tür büyük çaplı kale yapımı az sayıda olmuştur. Bu dönemlerde ordunun sadeleştirme ve yenileştirme ıslahatı hareketi kapsamında, batıdan alınan toprak setler biçimindeki yeni savunma yapı tekniklerinin benimsenip uygulanmasına eşlik edilmiştir. Bu tip savunma sistemine örnek olarak 18. yüzyılın sonunda Kuzey Bulgaristan'da yapılan "Belogradçik Kalesi'ni" verebiliriz¹.

Osmanlı Devleti'nde surlarla korunan bir kentin oluşmasını gereksiz kılan nedenlerin başında, uzak kentler için sağlanan güvenlik düzeni ve her zaman savaşmaya hazır profesyonel bir ordunun belirlemiş olduğu özel askeri koşullardır. Merkezi yönetim, etrafı surlarla çevrilmiş kent olgusuna asla güven duymamış, bunu da fethedilen ya da isyan eden ayanlardan geri alınan kentlerin surlarını çoğunlukla yıktırarak göstermiştir².

Ekonomik ve sosyal bakımdan ele aldığımızda, kent dokusunun düşük yoğunluğu ve kent dışı varoşların çok yaygın olması, mantıklı bir kent suru yapımını zorlaştırmakta, hatta imkânsız kılmaktaydı. Buna rağmen devletin sınırları içerisinde "kale-kent", "kışla-kent" sayısı bir hayli çoktu. Osmanlı gibi askerleşmiş bir toplumun kentlerinde "fiziksel doku" askeri yapılardan oldukça az soyutlandığı görülür. Koruma surları ile kent morfolojisi arasında bağlantı çok zayıf olduğu için, kentler nadiren surla çevrilmiştir³.

Osmanlı Devleti sınırları içerisinde bulunan, antik dönemlerden beri varlığını sürdüren surların arasında kalan vadilerde gelişmiş, Bizans ve Selçuklu kökenli kentlerin büyük bölümünü, Osmanlı yönetimi terk etmiş veya diğer yöneticileri ve askeri garnizonu için iç kale formuna dönüştürmüştür. Ancak bir iki istisna bu uygulama dışında tutulmuş olup, Manisa iç kalesindeki az sayıda ev ve bostan bu uygulamaya iyi bir örnek teşkil etmektedir.⁴ Osmanlı Devleti'nin bazı büyük kentleri

¹ Maurice M. Cerası, *Osmanlı kenti: Osmanlı İmparatorluğunda 18. ve 19. Yüzyıllarda Kent Uygarlığı ve Mimarisi* (Çev. A. Ataöv), İstanbul 1999; 184. Sevgi Aktüre, "17. Yüzyılın Başından 19.Yüzyıl Ortasına kadarki Dönemde Anadolu Osmanlı şehrinde Şehirsel Yapının Değişme Süreci", METU, *Journey of the Faculty of Architecture*; Ankara 1973, I/1, 63; P. Berbenliev - V. H. Parteev, XVIII.-XIX. *Yüzyıllarda Bratisgovalı Yapı Ustaları ve Mimari Etkinlikleri*, Sofya 1963, 78-81; Stefanos Yerasimos, *Turquie: Le Processus d'un Sous-Developpement*, Paris Üniversitesi Doktora Tezi (Türkçe Yayın) İstanbul 1974.,98-101.

² Ami Boue; *La Turquie d'Europe*, Paris, 1840, III, 328, 347; George Wheler, *A Journey into Greece in Company od Dr. Spon of Lyons*, London 1682, 119 ; M. M. Cerası, *a.g.e.*,185; S. Aktüre, *a.g.m.*, 64.

³ M. M. Cerası, *a.g.e.*, 185.

⁴ M. M. Cerası, *a.g.e.*, 185; N. Sevgen, *a.g.e.*, 246-252.

(Selanik, İstanbul, Ankara, İznik) ve orta boy kentleri surlarla çevrili oldukları halde, kendi sınırlarını hiç aşmamış, zamanla bu sur duvarları koruma işlevinden daha çok yönetim düzenine bir ayak bağı olmuşlardır.

Selanik kentinin duvarları, mahallelerin yayılmasına bir engel oluşturmuş, sadece çok sağlam olduklarından yıkılmamışlardır⁵. Etrafı güçlü surlarla çevrili diğer önemli bir kent olan Antalya, 17.-18. yüzyıllarda duvar sınırları içerisinde yoğun bir nüfusa sahip olup, kent dışında daha az önemli bir "bahçe-kent" alanı vardır⁶.

Osmanlı Devleti'nin orta ve Doğu Anadolu bölgelerinde kalan birçok kenti; ister az gelişmişlikten isterse Rus ve İran saldırılarından olsun, kent surlarını her zaman onararak koruyabilmişlerdir. Devletin batısında, Balkanlar'ın orta batısında ve Tuna Nehri boyunca savunma, Osmanlı öncesi döneme ait iç kalelerin modern toprak burçlarla güçlendirilmesiyle sağlanmış, kent dışı açık yerleşme alanları bu burçlarla güçlendirilmiştir. Batıda bulunan bu kentlerin, Anadolu kentleriyle arasındaki farkı, iç kalenin korunma başarısını sürdürmesinden kaynaklanmaktadır. 17.yüzyılın başlarında birçok Anadolu kentinin surları Celali isyanlarına karşı tamir ettirmiştir⁷.

Osmanlı Devleti'nin sınır kentlerinde, kalelerle yapılan savunma düşüncesi, ateşli silahların çoğalması ve tahrip gücü yüksek uzun menzilli top ve roket benzeri silahların gelişmesiyle hızla değişmiştir. Önemli bir yerleşim yeri olan Erzurum'da, kenti çevreleyen kale surları önemini kaybetmeye başlamıştır. Kalenin dış taraflarına, kente gelen yolların bitiş güzergâhı noktalarına, toprakla takviye edilmiş giriş kapısı formunda, içerisi çok bölmeli, savunma mevzileri konulmaya başlamıştır. 18. yüzyılın ikinci yarısından itibaren yapılan bu uygulamayı, günümüzde hala şehirin etrafında, İstanbul Kapı, Kavak Kapı, Kars kapı ve Gürcü Kapı, adıyla görmekteyiz⁸.

Osmanlı askeri yapılarının önemli bir özelliği de, birliklerin en azından bir kısmının sultan saraylarında, konaklarında ve iç kalelerde barındırılmış olmasıdır. Bu saraylar, konaklar ya da iç kaleler hiçbir zaman büyük boyutlara sahip değildiler. Bu tip yapıları daha çok yöneticilerin evleri dışında, idari ve askeri etkinlikler için ayrılmış belirli sayıda bina, pavyon ve deposu olan mahalleler veya duvarlarla çevrilmiş

⁵ S. Yerasimos, *a.g.t.*, 113; M. M. Cerası, *a.g.e.*, 184.

⁶ M. M. Cerası, *a.g.e.*, 184; N. Sevgen, *a.g.e.*, 34-39; S. Aktüre, *a.g.m.*, 37; Abbe Belley; "*Observations Sur L'Assie Economique d'un Saint Musluman*", *Memorial Ö. Lütfi Barkan*, Paris 1980, 27-38.

⁷ M. M. Cerası, *a.g.e.*, 184-185.

⁸ İ.Hakkı Konyalı, *Abideleri ve Kitabeleriyle Erzurum Tarihi*, İstanbul 1960, 528-541; H. Karpuz, "Erzurum Tahkimatı ve Tabyaları", *Türk Kültürü*, S.209-210, Ankara 1980, 148-158.

alanlar olarak yorumlamak mümkündür (Edirne Büyük Sarayı bu tip yapılara güzel bir örnektir)⁹.

Osmanlı Devleti'nden günümüze gelen bütün kışlalar 19. yüzyıldan kalmadırlar. Ordunun modern temeller üzerine kuruluşu ancak 19. yüzyıla gelindiğinde, Avrupa örneklî büyük askeri kışlaların, kentin en merkezi bölgelerinde inşa edilmesini sağlamıştır¹⁰. Osmanlı Devleti; 18. yüzyıldan itibaren İran Devleti'nin doğu sınırlarına karşı yürüttüğü saldırgan tutumuna karşı, Kars ilinde, yine aynı yüzyıl ve sonrasında doğudan ve batıdan gelişen Rus tehdidine karşı Erzurum, Ardahan, Karadeniz'de Soçi, Anapa, Kırım, Ege kıyıları, Trakya'da Edirne, Kırklareli, Tekirdağ, Çanakale Boğazı ve Balkanlar'da Tuna Nehri kıyısında; Silistre, Varna, Vidin, Rusçuk, Plevne ve Şumnu'da birçok tabyalı tahkimat inşa etmiştir¹¹.

Arapça bir terim olan "tabya" kelimesi; hazırlık, donatma, yağmak, asker yağmak anlamlarında ve Arapça "tabiye" (تعبيية) kelimesinden türemiştir¹². C. E. Arseven ve M. Z. Pakalın "tabya" kelimesini" münferit olan veya bir istihkâm siperlerinden dışarıya doğru taşan top mahallî" diye tanımladıktan sonra, "ok tabya, yay tabya ve yarım tabya" gibi değişik biçimlerde inşa edildiklerini belirtmişlerdir¹³.

Değişik kaynaklarda "tabya" kelimesi; muvakkat (geçici) ve münferit (tek) istihkâm, kalenin top konulan yeri, savaşta düşmana karşı savunma yapmak için askeri bir arada tutacak metris, istihkâm ve top siperi, ayrı olarak yapılmış ve silahlarla güçlendirilmiş istihkâm, askeri bir terim olarak yerli yerine koyup hazırlama,

⁹ M. M. Cerası, *a.g.e.*, 185; Ş.Turan; "Edirne" Maddesi, *DİA.*, İstanbul 1994, X, 432-433; Rifat Osman, *Edirne Sarayı* (Haz.A.S.Ünver) Ankara 1957, 4-21; Tahsin Öz, "Edirne Yeni Sarayında Kazı ve araştırmalar", *Edirne: Edirne'nin 600. Yıldönümü Armağan Kitabı*, Ankara 1965, 217-222; Oktay Aslanapa, *Edirne'de Osmanlı Devri abideleri*, İstanbul 1949, 34-37.

¹⁰ Semavi Eyice, "Batılılaşma" Maddesi, *DİA.*, İstanbul 1992, 179; M. M. Cerası, *a.g.e.*, 186.

¹¹ M. M. Cerası, *a.g.e.*, 186; Attwell Lake, *Narrative of the Defence of Kars: Historical and Military*, London 1857; L. Guerin, *Histoire de la Dernie Guerre de Russia (1853-1855)*, Paris 1859, 490-491; Allen- Muratoff, *Türk-Kafkas...*, 43,57, 73-78,VD; Yüzbaşı M. Hozier, *The Russo-Türkish War*, London 1879, II, 8887 - 891; M. Arif, *a.g.e.*, 116-120; Kuropatkin, *Kritische Rückliche Auf den Russich-Türkischen Krieg 1877-1878*, Berlin 1889-1890, 86-93; Nazmi Çağan, "Balkan Harbinde Edirne (1912-1913)", *Edirne'nin 600. Yıldönümü Armağanı Kitabı*, Ankara 1965 (kitabın sonunda bulunan resim ve planlar); Nusret Çam, *Erzurum Tabyaları*, Ankara 1993, 18; G. A. Muhtar Paşa, *Anadolu'da Rus Muharebesi* (Çev. E.Yaşarbaş), İstanbul 1985, s25: Kars Tabyaları, *a.g. broşür*, 2.

¹² C. E. Arseven, "Tabya" Maddesi, *Sanat Ansiklopedisi*, İstanbul 1993, IV, 1895; M. Z. Pakalın, "Tabya" Maddesi, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, İstanbul 1993, III, 371; Nusret Çam, *Erzurum Tabyaları*, Ankara 1993, 16; Ali Seydi, *Resimli Kamus-i Osmanî*, İstanbul 1330, I, 236; M. Sarı, "Tabya" Maddesi, *Arapça - Türkçe Lügat*, İstanbul 1972, 915.

¹³ C. E. Arseven, *a.g. mad.*, 1895. M.Z.Pakalın, *a.g. mad.*, 371.

tertip etme gibi açıklamalarla tanımlanmaktadır¹⁴. Genel anlamda tabya; askeri, stratejik veya taktik yönden önemli bir yerin savunulması için toprak yığınları ardına gizlenmiş, kale benzeri, bağımsız tahkimli savunma yapısıdır. 19.yüzyılda ortaya çıkan yeni askeri teknolojik gelişmelere paralel olarak I. Dünya Savaşı sonrasında önemini yitirmiştir¹⁵.

Tabyalı Tahkimat: İçerisinde muhtelif sayıda kuvvetleri barındıran bonetlerin¹⁶ ardında bulunan açık top mevzileri ile avcı siperlerinin bütün etrafını boydan boya kuşatan hendekle içindeki diğer koruma mahalleri, cephanelikleri, toplanma ve eğitim yerlerini, nizamiye ve hazır kıta mahallerini, bölük, tabur binalarını, cami, subay yatma yerlerini içeren, kendi kendine yeterlilik sağlayan, herhangi bir kuşatmada dahi uzun bir süre direnebilen, hâkim noktalara yapılmış, çevreyi gözetleme olanakları olan, her yöne karşı savunulabilen, taş, kâgir, beton veya demirli betondan inşa edilmiş kapalı mevzilere verilen addır. Tabyalar; stratejik öneme sahip bir yeri, bölgeyi korumak ve savunmak amacıyla geçici olarak askeri birliklerin barınmasına, savunmasına olanak sağlayacak biçimde inşa edilmiş müstahkem bina ve yerlerdir¹⁷. Tabyalar diğer savunma yapıları kalelerden oldukça farklı özelliktedirler. Kalelerde askerin yanı sıra sivil halk da beraber kalabiliyorken, yerleşim yerlerinden uzakta önemli stratejik tepeler üzerine kurulan tabyalarda, yalnızca askerin konaklamasına elverişli barınaklar ve istihkâmlar bulunmaktadır. Mimari olarak ta diğer askeri yapılardan farklılık gösteren tabyalar, kısmen toprağa gömülü olup uzaktan fark edilmeleri zordur. Düşman saldırılarına doğrudan karşı

¹⁴ Kazım Kadri, *Türk Lügati*, İstanbul 1943, III, 376; Şemsettin Sami, *Kamus-i Türkî* (Haz. Şaban Kurt), İstanbul 2005, 857; F.Devellioğlu, "Tabya" Maddesi, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*, İstanbul 2001, 1011; *Türk Dil Kurumu Türkçe Sözlük*, "Tabya" Maddesi, Ankara 1998, II, 1210; M. Sözen- U. Tanyeli, "Tabya" Maddesi, *Sanat Kavram ve Terimler Sözlüğü*, Ankara 1994, 228; M. Doğan, "tabya" Maddesi, *Temel Büyük Türkçe Sözlük*, İstanbul 1994, 738; Genel Kurmay başkanlığı kara Kuvvetleri Komutanlığı; *İngilizce-Türkçe Askeri Terimler Sözlüğü*, Ankara 2001, 153; Von Klevich, *Tabiye, Askeri Akademiler Komutanlığı*, İstanbul 1928, 7-10; İsmail Berkol, *Tabiye-i Esasiye*, Harbiye Mektebi Matbaası, İstanbul 1927, III, 110; Emin Fuat, *İstihkâm Notları*, İstanbul Harp Akademisi, İstanbul 1928, 181.

¹⁵ F. Devellioğlu, *a.g. mad.*, 1210. Sözen-Tanyeli; *a.g. mad.*, 228.

¹⁶ Tahsin Saraç; "Bonette" Maddesi, *Adam Büyük Fransızca-Türkçe Sözlük*, İstanbul 1997, 167.

¹⁷ Genelkurmay Başkanlığı, "Tabya ve İstihkâmlar" ,Harp Dairesi Başkanlığı Yayını, Ankara 1973, 176-197; Kars Tabyaları; **14. Mekanize Piyade Tugay Komutanlığının Hazırladığı Broşür**, Kars 1995, 1; *Büyük Larousse Ansiklopedisi*; "Tabya "Maddesi, İstanbul 1986, XVIII, 11132; John Keagan, *Savaş Sanatı Tarihi*, İstanbul 1995, 23-29.

koyacak biçimde inşa edildikleri için, bu özellikleriyle de diğer askeri kışla yapılarından yine farklıdır¹⁸.

Genel olarak bir tabya, iki ön ve iki yan cepheden oluşmakta ve iki bölümde bir perde hattıyla birbirlerine bağlanmaktadır. Tabya cephelerinin ve perde hattının üzerinde sıralanan savunma birlikleri, silahlarıyla "şev"¹⁹ de bulunan düşmanı geri püskürtmekte daha avantajlı konumda bulunurlar. Tabyaların asli hattında bulunan ölü açılar, perde hattını örten ay tabyalardan dövülürler. Savunma topları üstü açık olarak tabyalara (koruganlara) yerleştirilirler. Tabyaların planlamaları yapılırken, tüm ölü açıları ortadan kaldırılmaktadır. Tahkim profili, düşman ateşinden korunan ve hendekten çıkan toprak yığınına destekleyen toprak şevi duvarıyla, top ateşine direnmede yeterince dayanıklıdır²⁰.

Normal bir tabya tahkimatı altı bölümden oluşmaktadır²¹. Birinci bölümde, tabyanın çevresini kuşatan, engelleme özelliğine sahip hendekler (süvari birliklerine karşı yapıldıkları sanılmaktadır) bulunmaktadır. İkinci bölüm, piyade siperlerini kapsamaktadır. Üçüncü bölüm, personelin dinlenmesi için yapılan topçu mevzileri ve beton bloklardan ibarettir. Dördüncü bölümde, tabya komutanının komuta yeri ile karargâhın çalışacağı binalar ve eratin kalacağı binalar yer alır. Beşinci bölüm, genellikle tabyanın ortasında eğitim ve yoklamaların yapıldığı geniş alandan (avludan), altıncı bölümde tabyanın ana giriş kapısından oluşmaktadır.

Tabyalı Tahkimatların Yapılış Amaçları: Kentleşme ve yerleşik hayata geçişte askeri gereksinimlerin önemli bir etkisi vardır. Topluluklar, bir istila durumunda her an için düşmana karşı korunma sağlayan sığınaklar hazırlamak zorundadırlar. Bu nedenle insanlık kadar eski olan savaş, insanoğluna ilk olarak koruyucu duvarlar inşa etmelerini öğretmiştir²². İnsan toplulukları yerleşim yeri seçerken, seçtikleri yerin savunulmasının kolay olmasına dikkat etmişler, zamanla bu yerlerin çevrelerini surlarla çevirerek kale haline getirmişlerdir. Zamanla kale-şehir

¹⁸ Carl V. Calausewitz, *Harp üzerine*, Ankara 1991, I, 62-64 ; Genel Kurmay başkanlığı, *a.g.e.*, 179; J.Keagan; *a.g.e.*, 52.

¹⁹ Türk Dil Kurumu, "şev" Maddesi *Türkçe Sözlük*, Ankara 1998, II, 2089.

²⁰ Kars Tabyaları, *a.g. broşür*, 1; *Büyük Larousse Ansiklopedisi*; *a.g. mad.*, 11132; Genel Kurmay Başkanlığı, *a.g.e.*, 180.

²¹ Kars Tabyaları; *a.g. broşür*, 1; *Büyük Larousse Ansiklopedisi*, *a.g. mad.*, 11132. ; Genel Kurmay Başkanlığı, *a.g.e.*, 180-181.

²² Henri Prienne, *Ortaçağ kentleri: Kökenleri ve Ticaretin canlanması* (Çev. Ş. Karadeniz), İstanbul 1991, 49; Stanford Toy, *A History of Fortification*, London 1955, 18-29; Nazmi Sevgen, *Anadolu Kaleleri*, Ankara 1959,5-6; Semavi Eyice, "Kale" Maddesi, *DİA* İstanbul 2001, XXIV, 234; M. Streck, "kale" Maddesi, *M.E.B.İ.A.*, İstanbul 1967, VI, 125.

biçimine dönüşen bu yapıların başlıca görevi, içerisinde barındırdığı insan topluluklarını ve onların sahip olduğu değerleri korumak olmuştur. Büyük ve sürekli ordular dönemine kadar, saraylar ve tahkim edilmiş kale- şehirlerde, yönetici zümre tehdit altında olduğunu hissettiği zaman, felaketi, mağlubiyeti yaşamamak için buralarda kendilerini ve halkı korumaya almışlardır²³.

Bir ülkenin, bölgenin savunulmasında, savaşların kaybedilip kazanılmasında, toprak bütünlüğünün korunmasında, ticaret hayatının güvenli olarak sürdürülmesinde, uzun süre çok önemli bir rol üstlenen ve stratejik bir anlam ifade eden kaleler, savaş sanatı ve sistemlerindeki teknolojik gelişmeler sonucunda giderek önemini kaybetmişlerdir²⁴.

Dünya genelinde savunma sistemlerinin gelişim sürecine baktığımızda, doğu ve batıda farklı savunma sistemleriyle karşılaşmaktayız. Asya ülkelerinde tabya tahkimatı yerine, içerisinde halkı ve orduyu beraberce barındıran kale-kentler inşa edilmiş ve buraları büyük sur duvarlarıyla desteklenmiştir²⁵. Asya ülkelerinde ve Kuzey Afrika'da "Rıbat" adıyla bilinen savunma yapıları da kullanılmıştır²⁶. Rıbatlar, İslam ülkelerinin sınır bölgelerinde, tehdit olabilecek bölgelerde, ordunun toplanabileceği müstahkem yerler olarak kurulmuştur. Rıbatlar, sadece askerin toplanma yeri işlevinde kullanılmamış, gerektiğinde çevredeki halkında sığınır, düşman saldırılarına karşı korunabileceği, merkezler biçiminde inşa edilmiştir²⁷. Rıbatlar, bir savunma duvarı ile kuşatılmış, içerisinde silah ve erzak depoları ile işaret kulesinin bulunduğu büyük programlı yapılardır. Deniz sahilleri, sınırlar ve tehdit altında bulunan önemli iç bölgeler, rıbatlarla donatılmış, içlerinde bulunan ateş kuleleri ile diğer bölgelere ulaşan bir haberleşme zinciri, tam bir savunma ağı oluşturmaktaydı. Orta Asya Türk devletlerinde, hem sınırların, hem de ticaretin güvenliğinin sağlanması için çok sayıda rıbat yaptırılmıştır²⁸. Doğu İslam

²³ H. Prienne, *a.g.e.*, 50; J.Keagan, *a.g.e.*,32; Carl Won Clausewitz, *a.g.e.*, 43.

²⁴ H. Prienne, *a.g.e.*, 50-51.

²⁵ Veli Sevin, *Asur Sanatı I, Mimarlık*, Ankara 1991, 23-24; E. J Owens, *Yunan ve Roma Dünyasında Kent* (C.Bilsel), İstanbul 2000, 51; A.Muhibbe Darga, *Hitit Mimarlığı: Arkeolojik ve Filolojik Veriler*, İstanbul 1985,19-28; *Hitit sanatı*; İstanbul 1992, 13-17, 21; R. Naumann, *Eski Anadolu Mimarlığı*, (Haz. B. Madra), Ankara 1998, 245, 277, 310..

²⁶ O.Aslanapa, "Rıbat", Maddesi, *M.E. B. İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1971, IX, 737-738; G. Marçais, "Rıbat", Maddesi, *M.E. B. İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1971, IX, 734-737; F.Köprülü, "Rıbat" Maddesi, *Vakıflar Dergisi*, Ankara 1942, S, II, 267 - 278.

²⁷ O. Aslanapa, *a.g. mad.*, IX, 734-738; G. Marçais, *a.g. mad.*, IX, 734 - 737.

²⁸ O. Aslanapa, *a.g. mad.*, IX, 734-738 ; G. Marçais, *a.g. mad.*, IX, 734-737; F. Köprülü, *a.g.m.*, II, 267-278.

dünyasından başlayarak, kuzeydeki Afrika ve İspanya İslam ülkelerine kadar, rıbat kelimesinin manasındaki anlamı ve işlevliği, çok az değişme göstermektedir. Gazneliler'den başlayarak, Anadolu Selçukluya kadar, diğer Türk devletlerinin birçoğunda rıbat sistemi sıkça kullanılmıştır²⁹. Rıbatların savunma sisteminde kullanılmasıdaki temel amaç, yerleşim yerlerinin dışında ve sınır boylarında, yerleşim merkezlerinin ve halkın koruması ve ticaret yollarının güvenliğinin sağlanmasıdır. Uç karakolu biçimindeki rıbatların benzer örneklerini, Anadolu'da han veya kervan saray yapısı olarak görmekteyiz³⁰. Rıbatların bu savunma sistemi, tabyalı tahkimatların kuruluş ve işleyiş sistemiyle benzeşmektedir. Tabyalı tahkimatlarda, kent dışında ve kentlerin korunmasına yönelik bir anlayışla kurulmuştur. Batı Anadolu ve Ege kıyılarında savunma sistemleri, genelde üç hatlı bir düzene göre inşa edilmekteydiler. Yerleşim yerinin özelliğine göre önce kaleler, sonra kuleler ve en yakın yere duvarlar yapılarak kentler koruma altına alınıyordu. Dolayısıyla bütün bir kenti korumak amacıyla, bu yapıların etrafına tabyalar ve tahkimatlar kurulmuştur³¹.

Avrupa'da ise denize kıyısı olan yerleşim yerlerinde, tepeler üzerine kurulan "Villes Perche"ler (tünek şehirler) önemli birer sığınak merkezleriydi³². Akdeniz kıyılarında, Müslüman kentlerinde de batılı istilacılara karşı, sığınma ve erken uyarı görevini yapan "kule-tabya" formunda "rıbat" sistemleri inşa edilmiştir³³.

Savaş alanında gerçekleştirilen teknolojik gelişmeler sonucunda, içerisinde kentlilerle beraber asker bulundurulmuş kale düşüncesinden ayrılarak, tahkimli bir noktanın bölge ve ordu ile ilgili ilişkileri sorgulamaya ve bu gibi hassas noktaların yeterince çağın gerektirdiği savunma sistemine uymadığı kanaatine varılmıştır. Bu düşünceden hareketle kentsiz ve halksız kalelerin, inşa edilmesi yoluna gidilmiş, buda beraberinde "tabyalı tahkimat" sistemi olarak savunmada önemli bir birim olan tabyaları ortaya çıkarmıştır. On beşinci yüzyılın sonunda İtalyan şehir devletleri, birbirleriyle sıkça yaptıkları savaşlarda kullanmak için tabyalar inşa etmişlerdir.

²⁹ O. Aslanapa, *a.g. mad.*, IX, 737-738. Suut Kemal Yetkin, *İslam Ülkelerinde Sanat*, İstanbul 1984, 118-119; *İslam Mimarisi*, Ankara 1965, 128; O.Turan, "*Selçuklu Kervansarayları*", Belleten, Ankara 1946, X,S.39, 473-487.

³⁰ F. Köprülü, *a.g. mad.*, II, 267-278; O. Aslanapa, *a.g. mad.*, IX, 737-738.

³¹ Aşkıdıl Akarca, *Şehir ve Savunması*, Ankara 1987, 118. E.J.Owens, *a.g.e.*, 51.

³² A. Akarca, *a.g.e.*, 118; H. Prienne, *a.g.e.*, 51; J.Keagan, *a.g.e.*, 219.

³³ Hassan S. Khalilieh, "*The Ribat System and Its Role in Coastal Navigation*", *Journal of the Economic And Social History of the Orient*, S. 42/2 May 1999, Leiden 1999, 4.

Yüzeyleri eğimli, duvarlar kalın takviyelerle desteklenmiş bu yapılar, olgun tabya modelinin ilk örneklerini oluşturmuşlardır³⁴.

İtalya'da geliştirilen bu yeni savunma sistemlerinin uygulaması, diğer Avrupa devletlerini de etkilemiş, düşman saldırılarına karşı en iyi direncin tabyalı tahkimatla olacağına gören devletler, maddi imkânları ölçüsünde tabyalı tahkimat inşaatları yaptırmışlardır. 16.yüzyıldan itibaren demir güllelere ve top atışlarına karşı en iyi korumayı yapan toprak ve ahşap dış duvarlar ve kulelerin inşaatına ağırlık verilmiştir. Tabyalarda açılan gediklerden, ateşli silahlara sahip piyadelerin daha iyi savunma yaptıkları anlaşılmıştır. Bütün bu gelişmeler tabya sisteminin olgunlaşım gelişmesinde etkili olmuştur.

Fransa Kralı VIII. Charles'in, 1594 yılında yaptığı İtalya seferinde istihkâm mühendisleri, şato dönem'inin kapandığını kanıtlamasından önce, tabyalı savunma inşaatları yapmışlardır. Kurulan tabyaların duvarlarında, eğimli düzenleme ve kalınlaştırma çalışmalarıyla, tabya modellerinin olgunlaşmasını ve modellerde şekillenmeyi sağlamıştır³⁵. 1494 yılında Anodiro Sangallo'nun, papa V. Aleksander'in siparişi üzerine yaptığı Civita Castellano kenti kalesi ve tabyalı tahkimatı çok başarılı olduğu için, diğer İtalyan şehir devletleri, hazinelerinin büyük bir kısmını tabyalı savunma sistemi inşaatında kullanmışlardır³⁶.

16. yüzyılın ilk yarısında Fransa, İspanya, Kutsal Roma İmparatorluğu ve devamlı müttefik değiştiren İtalyan şehir devletleri arasında devam eden savaşlarda, eski tabyaları savunma sistemlerinin değiştirilmesi ve güçlendirilmesinde olağanüstü işler başarılıdır. Örneğin 1500'de Pisa kentinde mühendisler, şehrin dış surlarının iç tarafına toprak bir set ve bir hendek yapmışlar, Floransalıların açtığı top ateşlerine rağmen tahkimat bozulmamış ve kuvvetli bir direniş göstermiştir. Kentin çift sur ve tabyalı tahkimatı "Çift Pisa Suru" diye diğer birçok ülke ve şehirde örnek savunma sistemi olarak uygulanmıştır. Böylece birçok sınır şehrinde demir, taş ve top güllelerine dayanabilen, toprak ve ahşap dış kuleler ile duvarların yapımı yaygın hale gelmiştir. Kent ve kale komutanları, açılan gediklerin ateşli silahlarla donatılmış piyadelerce daha iyi savunulduğunu keşfetmişlerdir³⁷.

³⁴ J. Keagan, **a.g.e.**, 219-220.

³⁵ J. Keagan, **a.g.e.**, 477-478.

³⁶ J. Keagan, **a.g.e.**, 477-478.

³⁷ J. Keagan, **a.g.e.**, 477-478.

Silah sistemlerinde yapılan yenilikler, hareketli toprakların ortaya çıkması, daha farklı ve dayanıklı tahkimat sistemlerinin yapılmasını gerekli kılmaktaydı. En fazla zararı yüksek duvarlar gördükleri için, tabyalar daha alçak boyutlu duvarlarla tahkim edilmiş, ancak bu defada istilacıların duvarları kolayca aşıp içeriye girmeleri problem olmuştur. Bu nedenle hem top atışlarından en az etkilenecek hem de düşman askerlerini uzak tutabilecek duvar ve istihkâmlar yapılmış, önlerine hendekleri koruyabilecek top ve tüfekte ateş edilmesini sağlayan platformlar oluşturabilecek, kolay kolay yıkılıp yok olmayacak biçimde derinlik sağlayan "açılı tabyalar" inşa edilmiştir.

Daha sonraki dönemlerde gelişimini tamamlayan "tabyalı tahkimat sistemi" kaynaklarda şöyle anlatılmaktadır."İki ön iki de yan olmak üzere dört cepheli tabyanın iki cephesi, dar bir açıyla öne doğru çıkıntı yaparak, düşmanın gözetlenmesini ve silahların dengeli konuşlandırılmasını sağlarken, diğer iki yan cephe tabyayı dik bir açıyla duvara bağlıyordu. Bu bölümlerin üzerinden savunma silahları ile hendek ve tabyalar arasında bağlantı kuran duvarlar korunabiliyordu. Tabya inşaatında her türlü malzeme kullanılabilir ancak en uygunu taş ve topraktır. Taş duvar ve istihkâmların iç tarafları toprakla doldurularak hem sağlam bir top atışı platformu elde edilmekte, hem de tabyanın dış yüzeylerinin düşman ateşinden etkilenmesi en aza indirilmektedir³⁸.

Tabya inşaatlarında gerçekleştirilen bu yeniliklerin paralelinde, saldırı silahlarında da olmakta ve güçlü ateş açabilen toplar geliştirilmekteydi. Artık yeni çıkan silahlara karşı savunmada direnç gösterebilecek, istihkâmlara ihtiyaç olduğu için mühendisler yeni arayışlara yönelmişlerdir. Hareketli toprakların ortaya çıkışından hemen sonra yeni bir savunma kavramının çekirdeği oluşturulmuş, tabyalarda yüksek duvar inşaatlarından vazgeçilmiştir. Yeni sistemde hem toprakların yıkıcı ateşine karşı koyabilecek savunma hem de düşmanın içeriye sızmasını engellemek için "açılı tabyalı tahkimat" sistemleri keşfedilmiştir³⁹.

Rönesans'ın önemli temsilcilerinden Anodiro da Sangallo, Leonardo da Vinci ve Michalengelo gibi sanatçılarda tabyalı tahkimat alanında çalışmalar yapmışlar ve Cesare Borgia, Floransa gibi kentleri savunma sistemleriyle donatmışlardır⁴⁰. Tabyalı tahkimat inşaatı zamanla bilimsel bir teknoloji birikimi sağlamış, düşman ateşinin isabet edebileceği duvar yüzeylerinin azaltılması, karşı savunma ateşinin açılması

³⁸ J. Keagan, *a.g.e.*, 219.

³⁹ J. Keagan, *a.g.e.*, 478-480.

⁴⁰ J. Keagan, *a.g.e.*, 232-234.

için boş arazinin elde edilmesi, çok ince matematik hesaplarıyla belirlenmeye başlanmıştır. 18.yüzyılın sonlarına doğru batı dünyasındaki sanayileşmeye paralel, top sistemlerinin güçleri ve atış menzilleri de artmış, bunun sonucunda sınır boylarında görülmemiş derecede tabya tahkimatı yapılmıştır⁴¹.

Tabyalı tahkimatlarda yeterli silah kullanabilmek için, büyük ölçülerde kazı yapılması ihtiyacı, bir kuşatma savaşı için uzun sürmekteydi. Bu kazıların gerçekleştirilmesi de çok miktarda insan gücüne ihtiyaç olması nedeniyle buna bir önlem alınması gerekliliği ortaya çıkmıştır. Bunun sonucunda tabyalı tahkimatlar bilimsel verilerin üzerinde uygulandığı birer teknoloji yapıları haline gelmiştir, Bu kapsamda; düşman ateşinin etkili olacağı duvar yüzeylerinin nasıl azaltılabileceği ve savunma ateşinin açılacağı boş arazinin nasıl bırakılacağı, detaylı matematiksel hesaplar sonucunda ortaya çıkartılmıştır. Savunma sistemlerindeki bu gelişmelere paralel saldırı silahlarında ve güçlerinde de bilimsel gelişmeler olmuş, kuşatma mühendisliği tarafından bu alanda yeni teknikler geliştirilmiştir⁴².

Tabyalı tahkimata piyade hücumu, her zaman çok zor bir saldırı yöntemi olmuştur. Açılacak bir gediğin arkasına içi toprak dolu silindir biçiminde tabya sepetleri, demir borular ve tahta barikatlarla engeller oluşturmak, savunma işleminin neredeyse en yaygın uygulamasıydı. Kuşatma piyadelerinin en çok çekindikleri savunma siperlerinden açılacak ateş değil, aksine kazacakları hendek ve siperlerin zorluğuydu. Buna en güzel çözümü, ünlü İspanyol ordu komutanı General De Parma bulmuş, siper kazan asker sınıfına daha fazla ücret ödeyerek bu işi cazip hale getirmiştir⁴³.

Fransa Kralı XIV. Louis'in ordu başı mühendisi Vauban⁴⁴, derinliğine dizilişle akılcı bir kuşatma tekniğini de eklemiştir. Bu yenilikler tabyalı tahkimat sistemini, 19. yüzyılın ortalarına kadar idare etmiş,1858 yılında ortaya çıkan yivli toprak beraberinde sistemde değişikliği getirmiştir⁴⁵. Kapalı sur formu yerini, yine Fransa'da ortaya çıkan, köşeli, birbirinden ayrı birimlerden oluşan tahkimat sistemine bırakmıştır. Daha sonraki yıllarda top sistemlerindeki gelişmeler, Tahkimatların beton ve betonarme gibi koruyucu zırh teknikleriyle güçlendirilip desteklenmesini gerektirmiştir⁴⁶.

⁴¹ J. Keagan, *a.g.e.*, 247.

⁴² J. Keagan, *a.g.e.*, 471.

⁴³ J. Keagan, *a.g.e.*, 471-472.

⁴⁴ J. Keagan, *a.g.e.* 273-274.

⁴⁵ J. Keagan, *a.g.e.*, 480.

⁴⁶ J. Keagan, *a.g.e.*, 481.

Osmanlı Devleti'nde Avrupa örneğinde olduğu gibi tabyalı tahkimat sistemleri, 18. yüzyıl başları ve 19. yüzyıl sonları arasında, sistemli ve savunma amacıyla yapılmıştır⁴⁷.

“Tabyalı tahkimat sistemine ideal şeklini kazandıran ve sisteme derinliğine dizilişin yanı sıra, akla uygun bir kuşatma sistemi ekleyen Fransız ordu mühendisi Vauban'dan sonra savunma sistemlerindeki resmi öğreti, İtalyan ordu mühendisi Montelembert'in yenilikçi öneri ve uygulamalarına rağmen (dikey veya çok kenarlı tahkimat 1776) kuramsal görüşlerin dışına çıkmadan devam ettirilmiştir. 19.yüzyılın ortalarına (1858 ve sonrası) kadar eski sistem devam ettirilmiş, ancak “yivli topraklar” 1858'de ortaya çıkmasıyla, kapalı surlar önemini yitirmiş, bunun yerine Fransa'da uygulanan “yalın ve çok köşeli sisteme” göre savunma sistemleri oluşturulmaya başlanmış, birbirlerinden bağımsız kaleler oluşturulmuştur. 1888 yılında “torpil topunun” yıkıcı ateş gücü karşısında, istihkâmlar beton ve betonarme ile güçlendirilmiş, değişik zırh teknikleri kullanılmıştır. I. Dünya Savaşı'nın ardından Verdun'da yapılan incelemelerin ardından, yeraltı tahkimatlı istihkâmlara yönelmek düşüncesi önem kazanmıştır. Tahkimatların toprak üstünde kalan bölümleri, küçük boyutlu, aktif “çelik ve beton karışımı bloklarla zırhlı kuleler ve mazgallar” (Maginot Hattı) konularak savunma mekanizması tamamlanmıştır. Bu istihkâmlar I. Dünya Savaşı'ndan sonra geliştirilerek II. Dünya Savaşı'nda da kullanılmıştır. 1939 yılından sonra keşfedilen uçak bombaları, çukur imha hattı, tapalı ve güdümlü mermiler ve nükleer bombalar, yeni, bir tartışmaya yol açmış, her zamankinden daha çok korunmaya ihtiyaç duyan ülkeleri yeni arayışlara yöneltmiştir. Ancak henüz yeni bir tahkimat sistemi geliştirilmemiş, sadece yeraltı sığınaklar üzerinde gelişmeler olmuştur⁴⁸.

Osmanlı Tabyalı Tahkimat Mimarisi: Avrupa devletlerinde, 16.yüzyıl başlarında uygulanan tabyalı tahkimat sistemi, 18. yüzyıl başlarında Osmanlı kentlerinin savunmasında da kullanılmaya başlanmış, önce Balkanlar'da bulunan sınır kentlerinde denenmiş, sonrada doğu sınırındaki illerin savunmasında kullanılmıştır. Osmanlı Devleti'nin 1699 yılında imzaladığı Karlofça Antlaşması ile

⁴⁷ Nusret Çam, *a.g.e.*,18.

⁴⁸ *Büyük Larousse Ansiklopedisi*, “Tahkimat”, Maddesi, İstanbul 1974, XVIII, 11148-11149.

büyük miktarda toprak kaybedince, harp sisteminde köklü değişiklikler yapmaya çalışmıştır⁴⁹.

Savunma yapmadan, sürekli taarruz ederek toprak bütünlüğünü koruyan devletin, bu özelliğini kaybetmeye başladığını anlaması nedeniyle, savunma sistemine dönmesi gerekliliği ortaya çıkmıştır. Savunma sisteminde eski kale savunması yerine, yeni bir savunma sistemi olan tabyalı tahkimatın kullanılarak daha iyi bir savunmanın yapılabileceği anlaşılmıştır. Osmanlı Devleti, doğu sınırlarında bir tehdit unsuru olarak duran İran Devleti'nin saldırılarına karşı koymak amacıyla, ilk defa serhat şehir konumundaki Kars'ın kalesine ve çevresine toprak tabya formunda savunma istihkâmları yapmıştır. Kars Kalesi'nin güçlendirilmesi ve tabya sistemiyle donatılması işlemi, muhtemelen 1720 - 1730 yılları arasında tamamlanmış olmalıdır⁵⁰. (Başbakanlık Osmanlı Arşivlerinde bulunan 1152 H, 1739 M. tarihli belgede Kars kalesinde yeniden yapılacak üç tabya ile beraber, bazı önemli yerlerin tamiri için Erzurum eyaleti cizyesinden tahsis edilmiş onbeşbin kuruşun henüz alınmadığı ve bu yüzden çalışmaların yapılamadığı anlatılmaktadır)⁵¹. Sultan II. Mahmud (1808 – 1809) döneminde Rus ordularının Balkanlar'dan yaptığı saldırıların durdurulması amacıyla 1827 yılından itibaren Edirne ve çevresinde tabyalı tahkimatlar yaptırılmıştır⁵². 1826 yılında Yeniçeri Ordusu'nun kaldırılması, 1827'de Navarin Limanı'nda Osmanlı Donanması'nın yakılmasıyla, hem karada hem de denizde çok zayıf ve ordusuz kalan Osmanlıyı yıkmak için elverişli bir ortamda yakalayan Ruslar, İran'a da saldırarak birçok kentini ele geçirmiştir. Ruslar, Türkmen Çayı Antlaşmasıyla İran'ı devre dışı bırakmış ve 26 Nisan 1828'de yeniden Osmanlı Devleti'ne savaş ilan etmiş, batıdan Rumeli, doğudan da Anadolu topraklarına amansız bir saldırı başlatmıştır⁵³.

1807, 1828-1829 ve 1855 yıllarında büyük ve düzenli ordularla Kars, Ardahan, Edirne ve çevresine yaptığı saldırılarla Osmanlı'dan koparamayan Rusya, 1877 yılında yeniden savaş ilan ederek, batıdan ve doğudan saldırıya geçmiştir.

⁴⁹ Abdülkadir Özcan, "Karlofça" Maddesi, *DİA*, İstanbul 2001,504-507; "300. Yılında Karlofça", *Akademik Araştırmalar Dergisi*, İstanbul 2000, II/4-5, 237-257; B.O.A., *Mühimme Defteri*, Nr. 114, s.142; Dimitri Kantemir, *Osmanlı İmparatorluğunun Yükseliş ve Çöküş Tarihi* (Çev. Ö.Çobanoğlu), Ankara 1980, III, 32.171.209-296. A. Nimet Kurat, *Purut Seferi ve Barışı*, Ankara 1951,I, 38-54.

⁵⁰ F. Kırzioğlu, *Kars Tarih ...*, 530-53 ; *1855 Kars Zaferi...*, 15.

⁵¹ B.O.A., *Cevdet Tasnifi, Askeriye Defteri 13221 Numaralı Belge*.

⁵² Kemal Beydilli "II. Mahmud" Maddesi, *DİA*, Ankara 2003, XXVII, 353 – 357.

⁵³ M. Saray, *Türk-Rus Münasebetleri...*, 108; A. N. Kurat, *Türkiye ve Rusya...*, 67.

Tarihte "93 Harbi" diye anılan bu savaşta, Osmanlı Devleti çok ağır bir yenilgiyle ayrılmış, Ardahan, Kars ve Erzurum'da askerle beraber halkın dillere destan direnişine rağmen, Rumeli'de olduğu gibi buraları da Rusların eline geçmiştir (Çizim 4). 1807'den beri ele geçirip Anadolu kapısını açarak Akdeniz'e ulaşmayı amaçlayan Rusya, karşısında kilit olarak gördüğü Kars ve çevresini nihayet alabilmiş, bölge halkı içinde o meşhur "Kırk Yıllık Kara Günler" başlamıştır⁵⁴. Ardahan'da Gölebert Tepesi'nde bulunan Emiroğlu Tabyası, Kars'ta Zivin Köyü'nün batısında ki Horum Tepesi Toprak Tabyaları, Kanlı ve Tahmasp Tabyaları, Erzurum'da Aziziye Tabyaları ile Edirne'de Hıdırlık Tabyası, Kıyık Tabyası, Kestanelik Tabyası boğaz boğaza kanlı çarpışmalarla, "Nene hatunların", "Deli Fatmaların", ölümsüzleştiği birer abide olarak tarihe geçmişlerdir.

1828-1829 Osmanlı-Rus savaşlarında Kars ve Erzurum'da bulunan savunma istihkamların yetersiz olması, teknik donanım bakımından da zayıf kalması, devlet yöneticilerini yeni önlemler almaya sevk etmiştir. 1868 – 1877 yılları arasında Doğu Anadolu Bölgesi ile batıda Balkanlar ve Trakya'da var olan eski tabyalar onarılmış, Mevcut tabyaların yanı sıra yenileri yapılarak savunma sistemleri kuvvetlendirilmiştir⁵⁵.

Genellikle askeri amaç ve kaygılar ön planda tutularak inşa edilen tabyalarda, mimari zevk ve estetikten daha çok, savunmasını yapacakları alanın yerleşim yerlerinin özellikleri ve şartları, yapıların planlanıp şekillendirilmelerinde etkili olmuştur.

Tabya mimarisinde, diğer savunma yapıları kalelerin mimarisindeki gibi, temel hedef sağlamlık ve kullanım amaçlı olduğu için, estetik tasarım ve tezyini donanım endişesi, hep ikinci planda tutulmuştur. Bir tabyanın planlanmasında ve inşa edilmesinde etkili olan faktör, yapının mimarının hayal gücünü göstermesi çabası, üslup endişesi veya daha önceki dönemlerde yapılan bir tabyanın etkisi değildir. Tabya mimarisi ve planlamasında etkili olan faktör, yapının kurulacağı alanın stratejik önemi ve bu alanın savunulması için en mükemmel biçimde hazırlanması olanaklarının araştırılması endişesidir⁵⁶.

⁵⁴ F. Kırzioğlu, *1855 Kars Zaferi...*, 43.

⁵⁵ Gazi Ahmet Muhtar Paşa, *Anılar Sergüzeştî Hayatım II*, (Haz. N. A. Bayır – Y. Demirel) İstanbul 1996, 11 - 12

⁵⁶ Von Klevich, Tabiye, *a.g.e.*, 14; Von Gagern, *Tabiye Notları*, Askeri Harp Akademileri Komutanlığı, İstanbul 1938; Albay Mehmet Cengiz V.D., *İstihkamların Tarihiçesi*, Kara Kuvvetleri Komutanlığı, İzmir İstihkam Okulu Yayını, İzmir 2005, 215.

Tabyaların planlanmasında ve inşa edilmesinde, yapının kurulacağı alanın (tepe, boğaz vs) yeri, derinlik ve genişliği, kontrol altına alabileceği stratejik mevkinin durumu en önemli etkindir⁵⁷. 16.yüzyıldan itibaren sürekli bir gelişim içerisinde bulunan tabya mimarisinde, inşa edilen her tabya grubu yapısı, plan ve mimari özellikler bakımından genelde bir birlerini tekrar etmemişlerdir⁵⁸. İnşa edilen her tabya yapısı, kurulduğu alanın yerleşim özelliklerine göre planlanıp şekillendirilmiştir. Genelde şehir merkezini çevreleyen dağ ve tepelerin üzerine kurulan tabyalar, ağırlıklı olarak dairevi, **yarım ay (hilal)**, **yay** ve **“u”** şeklinde bir planlamayla yapılmıştır. Tepelerin zirvesine kurulan tabyalar genelde dairevi bir planla, daha aşağılara kurulanlar ise, hafif içbükey ve yan kanatları kısa bir yay formunda şekillendirilmiştir.

Ardahan Tabyaları; üç plan grubuna göre düzenlenmişlerdir. Bunlardan **Ramazanoğlu Tabyası**, kurulduğu tepenin zirvesine göre, güney- kuzey doğrultusunda, Büyük bir “U” şemasında planlanmıştır⁵⁹. **Ardahan Tabyaları**’nın en büyüğü **Emiroğlu Tabyası**, **Gölebert Tepeleri**’nin zirvesinde, yine tepenin şekline göre konuşlandırılmıştır. Tepenin iki yüzüne yayılan tabya, büyük bir kareyi oluşturan iki dikdörtgen bölüm şeklinde planlanmıştır. **Kars Tabyaları**, 1720 yılından itibaren yapılmaya başladıkları için kendi içlerinde çok farklı plan özellikleri göstermektedirler. Şehir içinde ve şehrin etrafındaki tepeler üzerine farklı dönemlerde kurulan **Kars Tabyaları**, genel olarak dört ana plan özelliğindedirler. Erzurum Tabyaları, yüksek ve sivri tepeler üzerinde kuruldukları için genellikle dairevi bir plan şemasında düzenlenmişlerdir. İçlerinde azda olsa daha az sarp ve yayvan tepeler üzerine kurulan diğer tabyalar, hafif içbükey bir kavis çizen, yan kanatları kısa yay şeklinde inşa edilmişlerdir. **Erzurum Tabyaları**’nın birinci gruba girenlerini **“hilal”**, ikinci gruba girenleri ise **“yay tabya”** olarak tanımlamak mümkündür⁶⁰.

Edirne, Gelibolu Yarımadası ve Çanakkale’de bulunan tabyaları daha çok “yay tabya” diye tanımladığımız tabyalar grubuna sokabiliriz. Bu bölgelerdeki tabyaların kurulduğu alanlar, alçak tepeler ve düz sırtlar oldukları için böyle bir planlamaya gidilmiştir. Tabyalar, hangi plan şemasında düzenlenirse düzenlensin veya inşa edilsin, genelde ön cepeleri düşmanın geliş yönünün tam tersine (iç

⁵⁷ Albay Mehmet Cengiz V.D., *a.g.e.*, 216; J. Keagan, *a.g.e.*, 16-17.

⁵⁸ J. Keagan, *a.g.e.*, 32.

⁵⁹ H.Gündoğdu V.D., *Kaleler ve Kuleler*....., 223

⁶⁰ Nusret Çam, *Erzurum Tabyaları*, Ankara 1993, 164.

avluya) doğru bakmaktadır⁶¹. Üzerleri kalın toprak tabakasıyla örtülen tabyalar, yan yana dizilen çeşitli birimlerin (koğuş odaları, topçu ve makineli tüfek yuvaları ve değişik boyutlarda bonetler, koruganlar) birleşmesinden oluşmaktadırlar⁶². Askerlerin bir arada toplanıp eğitim ve çeşitli aktivitelerin yapıldığı avlunun etrafına, belirli bir plan şemasına göre sıralanan koğuş, revir, cephanelik, erzak deposu ve savunma mevzileri normal bir tabyayı meydana getirmektedir⁶³.

Büyük avluların ortasında, su ihtiyacına yönelik kar ve su kuyuları ile farklı boyutlarda erzak depoları da avlunun yeraltına inşa edilmişlerdir⁶⁴. Genellikle akarsu getirilmesi zor olan tabyaların avlularına açılan sarnıç veya kar kuyuların yeraltında kalan kısımları kare planlıdır. Zemin üzerinde, bir metre kadar yükseklikte bileziklerle dışa taşırılan kuyuların üzerleri, yuvarlak kapaklarla kapatılmıştır. **Karadağ Tabyası**'nın sarnıç ve su kuyularının bilezik kısımları hala mevcuttur. **Kanlı Tabya**'nın kar kuyularının üzerleri bugün beton kapaklarla kapatılarak izole edilmiştir. Tabyalı tahkimatların su kuyuları genellikle toprak altına, kare plan şemasında inşa edilirler. Kuyuların içleri, düzgün kesme blok taşlarla kaplanıp, taşların araları betonla sıvanarak, suyun uzun süreli muhafazası sağlanmıştır.

Bu uygulamayı, **Çakmak, Kanlı, Karadağ, Arap, Veli Paşa ve Süvari** tabyalarında görmekteyiz. **Ardahan ve Kars Tabyaları**'nın bir kısmında (hilal) biçimindeki, **Hafız Hakkı Paşa, Gaziler, Fevzi Paşa ve Cenup tabyalarının** ortasında ya da hilalin kollarının ucunda, diğer birimlerden farklı şekilde düzenlenmiş, bazen iki katlı olan karargâh binaları vardır. **Erzurum**'da bulunan **Sivişli, Palandöken, İlave ve Höyükler Tabyaları**⁶⁵ ile, **Çanakkale-Gelibolu Yarımadasındaki Mecidiye ve Değirmen Burnu Tabyaları**'ndaki karargah odaları, benzer bir uygulamaya sahiptirler.

Tabyaları meydana getiren önemli bir yapı grubu da bonetler ve koruganlardır. Özellikle **Gelibolu Yarımadası, Ege kıyısı (İzmir ve Çevresi) ve Balkanlar**'daki tabyaların büyük bir bölümü bonetler ve koruganlar sistemine göre planlanmışlardır. **Kars ve Ardahan Tabyaları**'nın bazıları bonet ve korugan ağırlıklı

⁶¹ İsmail Berkok, **Tabya Dersleri**, Askeri Akademiler Komutanlığı Yayını, İstanbul 1938, 7-8; Nusret Çam, **a.g.e.**, 6.

⁶² Nusret Çam, **a.g.e.**, 7.

⁶³ Emin Fuad, **İstihkam Notları**, İstanbul harp Akademisi Matbaası, İstanbul 1928, 181; Von Klevich, **a.g.e.**, 14-15.

⁶⁴ Nusret Çam, **a.g.e.**, 166.

⁶⁵ Nusret Çam, **a.g.e.**, 64, 83, 120, 134.

inşa edilmişlerdir. **Kars Kanlı Tabya**'yı çevreleyen doğal yükselti arazinin dört köşesine, büyük birer korugan yapılmış, koruganların arasına toprak mevziler ve iki tanede bonet yerleştirilmiştir.

Topçu odaları ve makineli tüfek yuvaları, tabyaların önemli yapı elemanlarındandır. Tabyalarda kışla, karargâh, revir, hendek gibi birimlerin arka cephelerine veya korugan ve bonetlerin üzerlerine ikinci kat şeklinde yapılan topçu odası ile makineli tüfek yuvalarına, içten ve dıştan merdivenlerle ulaşılmaktaydı. **Çanakkale Tabyalarında** ve **Erzurum Tabyalarında**, topçu odaları genelde, kışla ve diğer merkezi birimlerin ikinci katına kurulmuşlardır. Bu uygulamaya en güzel örnek, **Erzurum Palandöken Bir ve İki Numaralı Aziziye, Tafta, Sivişli, Uzunahmet, Çobandede, Dolangez, İlave** ve **Mecidiye Tabyaları**'nın arka cephelerinden ve iç hücrelerinden açılan merdivenlerle çıkılan topçu odalarını örnek verebiliriz⁶⁶.

1863-1874 yıllarında, **İkinci Anadolu İstihkamâtı Komisyonu** tarafından yeni planlanan tabyalarla beraber, eski sistemdeki diğer tabyaların topçu birimlerinin yerleşmesi için müstakil topçu odaları yaptırılmıştır⁶⁷. **Kars ve Ardahan Tabyalarının** topçu odaları, genelde yapıların bulunduğu alanın dört yönüne hâkim olacak vaziyette konuşlandırılmıştır. Topçu odalarının yanlarına 1863-1874 yıllarında itibaren makineli tüfek yuvaları da eklenerek tabya savunması iyice güçlendirilmiştir. **Ardahan Ramazanoğlu, Emiroğlu, Senger ve Kaz Tepesi, Kars'ta ise Çakmak Tepesi**, doğu ve batı kışla içerisinde kalan tabyalarla **Çukur, Laz ve Cenup** tabyalarının kışla ve karargâh binalarının yanı başına topçu odaları kurulmuştur. **Erzurum Sivişli, Uzunahmet, İlave, Büyük ve Küçük Palandöken** tabyalarının topçu odaları, kışla binalarının alt ve üst katlarına bitişik yerleştirilmiştir. **Çanakkale Tabyalarında** ise topçu odaları, bonetlerle beraber, kışla ve karargâh binalarından ayrı bölümlerde konuşlandırılmıştır. **Çanakkale Tabyalarının** topçu odaları, **Anadolu**'da bulunan örneklerden geniştir.

Tabyalı tahkimatın arka planında yer almasına rağmen önemli bir unsuru da yapıların etrafını kuşatan hendek ve hendeğe bağlı savunma mevzileridir. Hendekler; tabyaların savunulmasında, piyade erlerinin düşman askerini karşılayacağı ve boğaz boğaza geçecek çarpışmaların son aşamasının olduğu yerlerdir. Savunma savaşını yapacak piyade erleri için önemli bir mevzii ve siper olan

⁶⁶ Nusret Çam; *a.g.e.*, 165.

⁶⁷ Nusret Çam, *a.g.e.*, 187

hendekler, saldırıyı gerçekleştiren askerler içinde, büyük bir tuzaktır. Hendekli tahkimat, **Ardahan** ve **Kars Tabyalarında** önemli bir yer tutmaktadır. Özellikle **Kars**'ta bulunan Çakmak Doğu Kışla tabyalarının etrafını dolanan, meşhur "**İngiliz Hattı**" hendeği, büyüklük, gelişim ve donanım bakımından, diğer bölgelerde ki tabyaların hendeklerinden daha ileridir.

Ardahan ve **Kars** tabyalarının çevreleri, yapıların plan şemalarına uygun olarak, "hılal", "yay", ve "U" biçiminde düzenlenmiş, bazı hendeklerin önemli yerlerine, düşmanı yayılım ateşi altında tutabilmek için mazgallı siperliklerle, toprak sütreler konuşlandırılmıştır. **Çanakkale Tabyalarından Rumeli Hamidiye** ve **Rumeli Mecidiye, Namazgâh, Yıldız ve Domuzdere Tabyalarının** hendeklerinin etrafında da mazgallı siperlikler ve makineli tüfek yuvalarıyla desteklenen savunma mevzileri vardır⁶⁸. **Erzurum Tabyaları**'nın hendeklerini koruyan mazgallı siperliklerden başka **Palandöken, Sivişli, Ağzıaçık, Toparlık, Dolangez ve Uzunahmet Tabyaları**'nın hendeklerini korumaya yönelik pusu odaları yapılmıştır⁶⁹.

Hendeklerle yapılar arasında bağlantı sağlayan tünel ve koridor mimarisi, tabya inşaatlarında sıkça kullanılmıştır. Savaş sanatının en eski ve vazgeçilmez uygulamalarından bir tanesi de savunma hendekleridir. Şehirlerin, kalelerin ve önemli mevkiilerin etrafına açılan, derin ve geniş çukurlardan meydana gelen hendekler, yapılış amaçlarına göre ya mazgallı siperliklerle takviye edilerek veya içleri suyla doldurularak savunmada kullanılmıştır⁷⁰. Savaş kültüründe ve silahlardaki gelişmeye paralel ortaya çıkan tabyalı tahkimatla beraber, hendek mimarisinde de değişimler olmuştur. **Kars'ın Karadağ** ve **Tahmasp Tepeleri** üzerinde bulunan **Karadağ, Arap, İsimsiz, Kerim Paşa, Laz ve Kayabaşı Tabyalarını** birbirlerine bağlayan, çok uzun ve geniş bir alana yayılmış "**Kırk Tüneller**" diye adlandırılan muazzam bir tünel sistemi mevcuttur. Diğer tabyalarda da kısa aralıklarla bağlantıları sağlayan küçük tüneller vardır. **Kanlı Tabya**'nın koruganlar arasındaki bağlantı tüneli, **Çakmak** ve **Veli Paşa Tabyalarının** hendekle kışla binaları bağlantılarında kullanılan tüneller, **Çukur Tabyası** ile **İngiliz Hattı** bölgesi arasındaki tünel sistemi verebileceğimiz önemli örneklerdir. **Erzurum Bir, İki ve Üç Numaralı Aziziye Tabyaları**'nı

⁶⁸ Ramazan Eren, **Çanakkale ve Yöresi Türk Devri Eserleri**, Çanakkale 1990, 204; M. İrdesel, **Gelibolu ve Yöresi Tarihi**, İstanbul 1994.,195.

⁶⁹ Nusret Çam; **a.g.e.**, 166.

⁷⁰ N. Sevgen, **Anadolu Kaleleri**, Ankara 1959, 6.

birbirlerine ulaştıran hendek ve tünel sistemi de önemli bir örnektir⁷¹. **Gelibolu Yarımadası ve Boğazlar** bölgesi tabyalarının etrafını, **Ardahan** ve **Kars**'ta ki tabyalarda olduğu gibi büyük hendekler kuşatmamaktadır. Batı Anadolu tabyalarının da benzer bir savunma hendeğiyle, yani derin kazılmış, toprak ve kalın kütüklerle desteklenmiş mevzilerle donatıldığını görmekteyiz. **Afyon Kocatepe istihkâmları, Kütahya ve Bilecik istihkâmları** da böyle basit kurgulu hendek mevzilerle savunulmuştur.

Erzurum Tabyalarının genelinde, **Kars** ve **Ardahan Tabyalarının** hendek sistemini görebilmekteyiz. **Büyük ve Küçük Palandöken, Uzunahmet, İlave ve Mecidiye** tabyalarının hendeklerinin bir kısmı hala ayaktadır. **Erzurum Tabyalarının** hendekleri, duvar ve inşa sistemleri sade ve basit kurgulu olup, **Kars** örneğindeki gibi, kesme taş malzemeyle örölmüş duvarları yoktur.

Topçu Odaları: Ateşli silahlarla özellikle uzun menzilli olan silahlarla kentin ya da bir bölgenin savunulması, önceleri kale burçlarına konulan toplarla yapılyorken, tabyalı tahkimatın gelişmesi ile farklı yöntemler geliştirilmiştir. Erken dönem tabyalı tahkimatların savunulmasında kullanılan top silahları, tabyanın belirli noktalarına, merkez binalardan uzakta toprak mevziler içine konularak yapılmaktaydı. Etrafı toprak yığınları ile takviye edilmiş mevzi içerisine konulan toplar ve bunları kullanan askerler için gerekli cephaneye ve erzakın korunması için herhangi bir oda bulunmamaktaydı. Bu durum topların seri olarak ateş etmesinde ve askerinin nöbet değiştirmesinde, zaman kaybına yol açmakta ve düşman ateşi karşısında askerinin isabet almasına yol açmaktaydı.

1863-1874 yıllarında, **İkinci Anadolu İstihkamatı Komisyonu** tarafından yeni planlanan tabyalarla beraber, eski sistemdeki diğer tabyaların topçu birimlerinin yerleşmesi için müstakil topçu odaları yaptırılmıştır⁷². **Kars ve Ardahan Tabyalarının** topçu odaları, genelde yapıların bulunduğu alanın dört yönüne hâkim olacak vaziyette konuşlandırılmıştır. Topçu odalarının yanlarına 1863-1874 yıllarında itibaren makineli tüfek yuvaları da eklenerek tabya savunması iyice güçlendirilmiştir. **Ardahan Ramazanoğlu, Emiroğlu, Senger ve Kaz Tepesi, Kars'ta ise Çakmak Tepesi,** doğu ve batı kışla içerisindedeki kalan tabyalarla **Çukur, Laz ve Cenup** tabyalarının kışla ve karargâh binalarının yanı başına topçu odaları kurulmuştur.

⁷¹ Nusret Çam, *a.g.e.*, 165.

⁷² Nusret Çam, *a.g.e.*, 187

Erzurum Sivişli, Uzunahmet, İlave, Büyük ve Küçük Palandöken tabyalarının topçu odaları, kışla binalarının alt ve üst katlarına bitişik yerleştirilmiştir. **Çanakkale Tabyalarında** ise topçu odaları, bonetlerle beraber, kışla ve karargâh binalarından ayrı bölümlerde konuşlandırılmıştır. **Çanakkale ve Edirne Tabyalarının** topçu odaları, **Anadolu**'da bulunan örneklerden geniştir.

Osmanlı'nın doğu sınırlarındaki İran tehdidinin azalması sonrasında, daha büyük bir tehlike olan Rus saldırılarının başlamasıyla, hem **Kars** ve **Ardahan**'da hem de **Erzurum** kentinde, Avrupai tarzda, önemli istihkâmlar yapılmıştır. **Erzurum** şehir merkezini çevreleyen, dış surları destekleyen toprak tahkimatı, daha da geliştirilerek, şehrin etrafını kuşatan dağ ve tepelerin üzerine kurulmaya başlanmış, bu uygulama **Kars** ve çevresinde de devam ettirilmiştir. **Kars** ve **Erzurum** Tabyalarının 1800-1855 yılları arasında yapılan örneklerinde, komple savunma anlayışından uzak bir askeri kışla düşüncesi hakimdir. İnşa edilen tabyalar, askeri kışla görevine göre planlandığı için, tabyaların topçu mevzileri ve savunma hendekleri, biraz daha uzak bölgelere kurularak ileri bir savunma kordonu oluşturulmak istenmiştir. Bu dönem tabyalardaki en önemli savunma silahı olan topçu bataryaları için bağımsız topçu odası uygulaması, sık görülmemektedir.

1860-1876 yılları arasında yapılan tabyalar, biraz daha geliştirilmiş, dönemin Avrupai özelliklerine göre düzenlenmişlerdir. Bu dönemde ve sonrasında yapılan tabyaların kışla-karargâh binalarıyla topçu odaları ve mevzileri, birbirleriyle daha yakınlaştırılmış, hatta bazılarının üst katlarına bile topçu odaları konulmuştur (**Erzurum Palandöken** ve **Mecidiye, Çanakkale**'de **Hamidiye, Mecidiye** ve **Namazgâh** Tabyalarında olduğu gibi). Tabyaların üst katlarına topçu odaları ve mevzileri konulunca, Yapıların zaten kalın olan duvar ve tonozlu üst örtüleri, bir kat daha kalınlaştırılmış ve sağlam bir savunma mekanizması kurulmuştur.

Kışla ve Karargâh Binaları: Tabyalı tahkimatların merkezini ve önemli bölümünü teşkil eden kışla ve karargâh binaları, dikdörtgen, yay ve hilal biçimindeki plan üzerinde, yan yana sıralanan hücrelerden oluşmaktadır. **Ardahan** ve **Kars** tabyalarının kışla ve karargâh odaları, ortalama 4-5 m. genişlik ve 8-12 m. uzunluğa sahiptirler. Genelde dikdörtgen ve kareye yakın plan şeklindeki odaların köşe ve birleşme noktalarında bulunan diğer hücreleri, üçgen veya çokgen formdadır (**Kerim Paşa Tabyası**'nın hücrelerini örnek verebiliriz). Savaş sırasında kullanılan tabyaların idare edilmesinde, kumanda merkezi olarak kullanılan karargâh binalarının vazgeçilmez bir önemi vardır. Karargâh binalarına, bu önemli konumlarından dolayı

hemen hemen tüm tabyalarda ya kışla binasına bağımlı ortak biçimde, ya da kışla binalarından müstakil olarak yer verilmiştir. Bazı tabyalarda karargâh odaları, kışla hücrelerinin merkezinde yani orta bölümünde, bazılarında kenar cephelerinde binanın uç merkezlerinde yer almaktadır.

Bir tabya içinde bulunan normal karargâh binası, geniş ölçülerde bir veya iki oda, fırın, mutfak, hamam ve halvetlerden oluşmaktadır (temizlik hücreleri tuvalet vs). Karargâh içerisinde bulunan büyük odaların, giriş çıkışını sağlayan kapısı özeldir. Tabya komutasında bulunan subayların kaldığı karargâh odaları, döşemesi, ısıtılması ile diğer hücrelerden daha özelliğindedir. Karargâh içerisinde bulunan diğer küçük odalar, birbirlerine küçük bir ara geçitle bağlanmaktadır. Bu küçük odalarda diğer küçük rütbeli subayların kaldığı koğuşlardır.

Tabyaların kışla ve karargâh binaları, çekirdek yapıyı oluşturdukları için, mimari özelliklerdeki gelişimi buralarda rahatlıkla izlemek mümkündür. Tek veya çok katlı kışla-karargâh binalarının odalarının arka ve yan cephe duvarları, ortalama bir buçuk metre kalınlığındadır. İç avluya bakan ön cephe duvarları, düşman ateşiyle direk karşılaşmadığı için, diğer duvarlardan daha ince ve ortalama bir metre kalınlığındadır. Kışla-karargâh odalarının üzerleri genelde hafif sivri, bazen de hafif yuvarlak beşik tonozlarla örtülmüştür. Hafif sivri ya da yuvarlak beşik tonoz örtüsünün yapımı, az kavisli diğer tonoz örtülerinden, daha kolay ve sağlamdır. Sağlık ve güvenliğin birinci derecede önemli olduğu tabya mimarisinde, inşaatında çabuk bitirilmesi gerekliliği nedeniyle, beşik tonoz örtüsü öncelikli tercihler arasında yer almıştır. Bazı tabyalarda, köşelerde kalan, üçgen veya çokgen hücrelerin üzerinin örtülmesinde azda olsa farklı tonoz örtüleri (kubbe, yıldız tonoz, manastır tonozu vs) kullanılmıştır. Tonoz örtülerinin kalınlığı ortalama 0.80 m. ile bir metre arasında değişmektedir. Tonozlar dıştan yine kalın bir toprak tabakasıyla kaplanarak, dönemlerinin güçlü silahı top mermilerine karşı dayanıklı hale getirilmiştir.

Pusu Odaları: 1863-1874 dönemi ve sonrasında yapılan diğer bir savunma unsuru da pusu odalarıdır. Tabyaların bulunduğu alanı, hendeği ve düşmanın geliş yönünü kontrol altında tutabilmek, top atışlarının devre dışı kaldığı, düşmanın karşılandığı, göğüs göğse çarpışmaların yapıldığı son noktalar olarak tasarlanmış birimlerdir⁷³. Düşman tarafından yapılacak piyade ve süvari saldırısını durdurmak

⁷³ Genel Kurmay Başkanlığı Kara Kuvvetleri Komutanlığı, *İngilizce-Türkçe Askeri Terimler Sözlüğü*, Ankara 2001, 337.

amacıyla yapılan pusu odaları, iki gruba ayrılırlar. Birinci grup; mazgallı siperlikli, içinde askerlerin rahatça kalabileceği odalardan oluşmaktadır (**Çakmak ve Arap Tabyası**'nın hendeklerine bakan, küçük kare ve mazgal pencereci odaları gibi). İkinci grup ise yan yana kazılmış derin toprak mevzilerdir. Bu tip pusu yerleri daha çok düşman piyadesi ve süvarisini, tabyanın birkaç yüz metre ilerisinde karşılamak için tasarlanmıştır. Buna en güzel örnek, **Ardahan Emiroğlu Tabyası**'nın doğu cephesindeki iki yüz metre uzunluğundaki mevzi yatakları ile **Kars-Yahnılar Tepesi** mevzilerini verebiliriz (Resim 381, 382). **Çanakkale Tabyalarının** çevresi de böyle derin, hendek görünümlü pusu mevzileriyle kuşatılmıştır. Pusu odaları, tabya girişlerine ve hendeğın etrafına yerleştirilirken, çok ince hesaplamalar yapılarak tanzim edilmiştir. Bazı büyük tabyalarda birden fazla pusu odası olduğu için, askerlerin birbirlerini kaza kurşunuyla vurmalarını engellemek amacıyla, mazgal delikleri ve atış pencereleri farklı açılarla yerleştirilmiştir. Pusu odalarının gelişmiş örneklerini, **Erzurum ve Çanakkale Tabyalarında** görebilmekteyiz.

Hamam ve Diğer Temizlik Birimleri: Tabyaların diğer önemli bir grubu da hamam ve diğer temizlik odalarıdır. Askerlerin banyo ve temizlik ihtiyaçları ile çamaşırının yıkanmaları için, tabyaların mutfak kısmına yakın bir yere, hamam-banyo odaları ile çamaşırhaneler konulmuştur. Hamam ve çamaşırhanelerin mutfakla bir arada tasarlanmasının asıl nedeni, ısı kaybının önlenmesi ve suyun ortak kullanılmasıdır. Banyo yapmak ve çamaşır yıkamak için ısıtılan sıcak sudan mutfaklarda da faydalanıldığı için bu birimler bir birlerine yakın yapılmıştır.

Erzurum Tabyalarının tuvaletleri, **Kars ve Ardahan Tabyalarında** olduğu gibi, genelde kışların içerisine alınmıştır. **Mecidiye Tabyası**'nın tuvaletleri, yapının ön cephesinin kuzey ve güney duvarlarına bitişik, ek birimler olarak peş peşe sıralanmışlardır⁷⁴. **Aziziye Tabyası**'nda tuvaletler kışla binasının içerisindedir⁷⁵. **Büyük Kiremitlik Tabyası**'nın Tuvaletleri, diğer mutfak, hamam ve çamaşırhanenin de içinde olduğu müstakil bina içerisindedirler. **Küçük Palandöken Tabyası**'nın tuvaletleri, karargâh binasının kuzeydoğu köşesindeki girintide "L" biçiminde sıralanmaktadır⁷⁶. **Çanakkale** ve diğer **Batı Anadolu Tabyalarında** ise tuvaletler, Kışla ve karargah binalarından bağımsız ve biraz daha dışarıda yer almaktaydılar.

⁷⁴ Nusret Çam, *a.g.e.*, 196.

⁷⁵ Nusret Çam, *a.g.e.*, 196: T. Aşiroğlu, "Aziziye Tabyaları" *Tarih Yolunda Erzurum*, III, Erzurum, 1983, 10.

⁷⁶ Nusret Çam, *a.g.e.*, 196.

Bölgenin sıcak iklimi, tuvaletlerin tabyaların dış kısımlarında yapılmasında önemli etkindir. Çünkü tabyalarda yeterli kanalizasyon atık su sistemi yapılmadığı için, sıcak havanın etkisiyle meydana gelebilecek kötü kokular, tuvaletlerin uzakta olması nedeniyle tabyalardan uzaklaştırılmış olacaktır.

Fırın ve Mutfak Birimleri: Tabyalı tahkimatların bir başka yapı grubunu mutfak ve fırınları oluşturmaktadır. Her büyük ve müstakil tabyada kesinlikle bulunan, askerin yemek ve ekmek ihtiyacının karşılandığı mutfak ve fırınlar, kışla ve karargâh binalarının içerisinde yer almaktadırlar. Şehir merkezinden çok uzakta, yüksek tepe ve dağlar üzerinde kurulan tabyalarda barınan yüzlerce askere ekmek ve yemeğin her öğün götürülmesi imkânsız bir iş olduğu için, mutfak ve fırınlar ek bir birim olarak tabyalara eklenmiştir. **Kars ve Ardahan Tabyalarının** birçoğunda olduğunu sandığımız mutfak ve fırınlardan günümüze bir iki örnek gelmiştir.

Erzurum Tabyalarının mutfak ve fırınları, genelde kışla binalarından ayrı, bağımsız birimler halinde tasarlanmıştır⁷⁷. **Büyük ve Küçük Palandöken** tabyalarında, mutfak avlunun ortasındaki karargâh binasının sol kısmına yerleştirilmiştir. **Büyük Kiremitlik Tabyası**'nın mutfağı, avlusunun doğusundaki müstakil binanın içindedir. **Yine Erzurum tabyalarından İlave ve Uzunahmet** tabyalarının avlu girişinin iki yanına fırın ve mutfak odaları kurulmuştur⁷⁸. **Çanakkale Tabyalarında** ise, mutfak ve fırın birlikte, aynı oda içerisinde yer almaktadır. **Namazgâh, Ertuğrul, Kayalık Tepe ve Domuz Dere** tabyalarının karargâh binasının içerisindeki mutfak ve fırın odaları, birer hücre biçimindedirler. Diğer **Hamidiye ve Mecidiye** tabyalarının birbirlerine yakın olması nedeniyle, mutfak ve fırınları ortak kullanılmıştır. Hamam, mutfak ve fırınların ısıtma ve havalandırma sistemleri, kışla ve karargâh binalarının sistemleriyle ortak kullanılmıştır. Böylelikle hem ısı tasarrufu hem de zor bulunan yakacaktan tasarruf edilmiştir. Mutfakların yemek pişirilen ocakları, tandırlardan günümüze kalan olmamıştır. Tabyaların son dönemlerinde, içleri doldurulan tandırlarının yerine, şömine benzeri ocak nişleri kullanılmıştır

Isıtma ve Havalandırma Sistemleri: Soğuk bir iklim kuşağı üzerinde bulunan, **Kars ve Ardahan** tabyalarının kışla - karargâh binalarının ısıtılması ve ısı sistemleri de önemlidir. 1828 ve sonrası yıllarda yapılan **Kars Tabyalarının** ısıtılması, Odaların duvarlarında açılan ocak nişleri, havalandırma delikleri ve

⁷⁷ Nusret Çam, a.g.e., 194.

⁷⁸ Nusret Çam, a.g.e., 194.

bacaların bir arada kullanıldığı, klasik ısıtma sistemiyle yapılmıştır. 1877-1878 Osmanlı - Rus savaşıdan sonra, Rusların işgali altında kalan bölge tabyaları, Baltık mimarisine özgü “**Peç**” sistemiyle ısıtılmış, Cumhuriyet döneminde ise, askeriye tarafından kullanılan tabyalar, soba istemiyle ısıtılmıştır. **Erzurum Tabyalarının** kışla ve karargâh odalarında da rastlamaktayız (**Küçük Kiremitlik, Sivişli ve Dolangez tabyalarında** olduğu gibi)⁷⁹. Duvarlarda açılan bu küçük kare delikler, dış cepheden başlayarak, duvarların içinden bütün birimlere kanallar sistemiyle aktarılmakta ve birbirleriyle bağlanmaktadır. Odaların ocak nişlerinde yanan ateşin yanması için gerekli havayı getirmesinin yanında, ısınan havanın diğer birimlere aktarılmasını da sağlamaktadır. **Çanakkale ve Edirne tabyalarında** ısıtma normal ocak nişleri ile yapılmıştır. Tabyaların havalandırılması ve ısıtılmasında bacalarda önemli bir yer tutmaktadırlar. Tabyaların büyük bir kısmı, dikdörtgen planlı, kesme taş malzemeyle örülü bacalarla, bir kısmı da bir-bir buçuk metre yükseklikte geniş yuvarlak bacalarla donatılmıştır.

Malzeme: Tabyaların inşaatında kullanılan malzemelerin başında taş gelmektedir. **Ardahan ve Kars**, taş malzemenin kolayca temin edilebileceği jeolojik bir coğrafyaya sahiptirler. Birde tabyalar genelde tepe ve dağlar üzerine kuruldukları için, sıkıntı çekilmeden, kolayca temin edilen taş, hem işlenerek hem de işlenmeden bolca yapılarda kullanılmıştır. Taşın sağlam olması, temininin kolay olması, taş tabyalarda kullanılan bir numaralı malzeme haline getirmektedir. Tabyaların; taşıyıcı unsurları, duvarları, topçu ve pusu odaları, bonet ve koruganları, makineli tüfek yuvaları ve hendeklerinin cephe kaplamaları, genelde taş malzeme ağırlıklı yapılmaktadır. Genellikle içte moloz yığma taşla örülen duvar ve taşıma unsurları, dıştan düzgün kesme taşlarla kaplanmıştır.

Yapıların tonozları ve dış üst örtüleri tuğla-toprak malzeme ortak kullanılarak kapatılmıştır. Yapıların düşmanın geliş yönündeki cepheleri, koruganları, bonet ve diğer savunma birimlerinin, top atışına maruz kalacak yerleri, 3-4 metre kalınlığında toprak tabakasıyla kapatılmıştır. **Kars Tabyalarının** hendekleri, (**Karadağ, Arap, Çakmak** doğu kışla tabyaları hendeği-**İngiliz Hattı**- ve **Çukur tabyalarının**) düzgün kesme taşla kaplanmıştır. **Erzurum Tabyalarının** birçoğu yine taş malzeme ağırlıklı olarak inşa edilmiştir. Taşın yanı sıra yapılarda tuğla ve toprak malzemede bolca

⁷⁹ Nusret Çam, *a.g.e.*, 180.

kullanılmıştır. **Çanakkale ve Edirne Tabyaları**, taş malzemeyle beraber toprak ve ahşap birlikte kullanılarak yapılmışlardır.

Kars ve Ardahan Tabyalarında, azda olsa ahşap malzeme kullanılmıştır. Kışla ve karargah odalarında, zemin kaplamalarının bir kısmı ile, duvarlara konulan askılıklar ve diğer küçük ayrıntılarda (kapı ve pencere kanatlarında) ahşap malzemeye yer verilmiştir. Tabyaların duvar örgülerinde taş malzeme, çoğu zaman horasan harcı ile birlikte karıştırılarak örülmüştür. **Kars, Ardahan ve Erzurum** tabyalarında duvarların örülmesinde kaynaştırma aracı olarak kullanılan horasan harcı, yapıları ayrı bir dayanıklık katmaktadır.

Sonuç olarak 17. yüzyılın sonlarına kadar savunma stratejisi gütmeyen, en iyi savunmanın güçlü bir ordu ile yapılan saldırı olduğuna inanan ve her yönüyle gelişmiş mükemmel bir ordu sistemi kuran Osmanlı İmparatorluğu, 1699 Karlofça Antlaşmasıyla ilk kez toprak kaybetmiştir. Karlofça Antlaşması ile gerileme dönemine giren Osmanlı İmparatorluğu, eski gücünü de kaybetmeye başlamış ve bir çöküşü yaşamaya başlamıştır. Özellikle doğu sınırlarını tehdit eden İran Devleti ve kuzeyde gittikçe güçlenen Rusya İmparatorluğu, Osmanlı Devleti'ne karşı yayılcı bir siyaset gütmüşlerdir.

Osmanlı İmparatorluğu bu çöküşü yaşarken, Avrupa devletlerinin askeri ve teknolojik alanlardaki gelişme ve yeniliklerini yakından takip edememiş, orduda ve savunma sistemlerinde gereken modernizasyonları yapamamıştır. Doğu sınırlarında İran Devleti ile olan sınır mücadelelerinde, önemli bir kayıp yaşamamasına rağmen serhat şehir konumundaki Kars'ı ve çevresini zaman zaman takviye etmiştir. Kars'ın muhtelif yerlerine tabyalı tahkimatlar yaptırmış, önceden var olan kaleleri onartarak silah ve askerle donatmıştır. Kuzey komşusu Rusya ise bu dönemlerde birliğini tamamlamış, büyük bir devlet olarak tarih sahnesine çıkmış ve Akdeniz'e doğru bir genişleme siyaseti izlemeye başlamıştır. Akdeniz'e inmesinde önündeki en büyük engel olarak gördüğü Osmanlı Devleti'ni bertaraf etmek için önce Kırım ve diğer Karadeniz sahili kentlerini ele geçirmiş ve Osmanlı'nın doğu sınırlarına gelip dayanmıştır.

Doğudaki sınırlarını koruma telaşı içine düşen Osmanlı Devleti, Erzurum ve Kars şehirlerinde, İran tehlikesine karşı yapmış olduğu istihkâmları, Rus saldırılarına karşı daha da sağlamlaştırmak ve geliştirmek için çaba harcamıştır. Osmanlı Devleti, 1728 yılından itibaren Balkanlar'da ve Doğu Anadolu'da birçok istihkâm yaptırmıştır. Ancak 1848 yılından itibaren Avrupalı subayların Osmanlı Ordusu'nda görev

almalarıyla birlikte, daha modern silah kullanımı ve savunma sistemleri kurulmaya başlanmıştır. Özellikle Doğu Anadolu şehirlerinde (Erzurum, Kars, Ardahan ve diğerleri) Avrupai özelliklerde modern donanımlı tabyalı tahkimatlar inşa edilmiş, güçlü bir savunma koridoru oluşturulmaya çalışılmıştır.

1720'li yıllardan 1880'lere kadar Osmanlı Devleti'nin hem doğu hem de batı sınırlarında, birçok tabyalı tahkimat yaptırılmış, eskileri yenilenmiştir. Erzurum tabyaları, Kars ve Ardahan tabyaları, Çanakkale tabyaları, Edirne tabyaları, Osmanlı tabya tahkimatı içerisinde önemli bir yer tutmaktadır. Kars tabyalı tahkimat donanımı bakımından, diğer tüm şehirlerden daha fazla istihkâma sahiptir. Günümüzde ayakta olan tabyalı tahkimatların birçoğu sağlamdır ve hala askeri amaçla kullanılmaktadır. Genelde büyük ve çok programlı kompleks yapılar formunda inşa edilen Osmanlı Tabyaları, dünya tabya mimarisi içerisinde önemli bir yer tutmaktadırlar.

Askeri mimarlık eserleri içerisinde, batılılaşmayla gelen ve İstanbul'da şehir içine kurulan modern kışlaların, taşradaki benzer uygulamaları şeklinde karşımıza çıkan tabyalar, mimari ve tezyini özellikleriyle Türk mimari tarihi içerisinde önemli bir yere sahiptirler. Tabyaların üzerinde, Baltık mimarisinden Batı Avrupa mimarisine kadar birçok inşaat ve planlama özelliğini görmek mümkündür. Bugün askeri amaçla kullanılan birkaç örneği dışında hiçbir kullanıma tabii tutulmayan tabyalar, hızla tahrip olmakta ve yok olup kaybolmaktadırlar.

Osmanlı Devleti'nin zor sıkıntılı dönemlerinde, pek çok masraf ve emekle inşa edilen ve tarihimizin dönüm noktalarını teşkil eden olayların cereyan ettiği, bu güzide eserlerimizin fiziksel ve tarihi kimliklerinin korunarak, geleceğe aktarılması çok önemlidir. Kültür ve Turizm Bakanlığı, yerel yönetimler, askeri makamlar ve üniversitelerin işbirliği çerçevesinde geliştirilecek projelerle, Milli, mahalli ve otantik kültürlerin yaşatılabileceği mekânlar biçiminde değerlendirilmesini umuyoruz. Tabyalar, İstanbul'da Anadolu ve Rumeli Hisarları, Yedikule Zindanları'nda olduğu gibi, kültürel etkinliklerin gerçekleştirileceği; geniş kitlelerin kullanabileceği yerler olarak ta değerlendirilebilir. Çalışmamızın temel unsurları olan, Türk askeri mimarisi içerisinde önemli bir yeri bulunan Anadolu tabyalarının (Çanakkale-Gelibolu Yarımadası ve Boğazlar, Ege'de İzmir, Afyon, Trakya'da Edirne, Doğu Anadolu'da Erzurum, Kars ve Ardahan tabyaları), hak ettikleri değerler ölçüsünde korunup, geleceğe aktarılması, Türk tarihi, mimarisi ve kültürü içinde hayati bir önem taşımaktadır.